

Elżbieta KUŻELEWSKA

Uniwersytet w Białymstoku
ekuzelewska@gmail.com

Adam R. BARTNICKI

Uniwersytet w Białymstoku
adambartnicki@me.com

MODEL WŁADZY W PAŃSTWACH POSTSOWIECKICH

ABSTRACT

The Model of Power in the Post-Soviet States

The aim of this article is to show the evolution of the model of power in the former Soviet states on the example of Belarus, Azerbaijan and Central Asian states (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan). The research task of this article is to answer the following questions: Why in the post-Soviet states the most attractive and the most effective is the quasi-authoritarian system? Which factors influenced on deep-rooted authoritarianism in analyzed counties? Why the post-Soviet republics society accepts such a model? And finally, are any chances of the regime's transition towards the classical democratic system? The role of the referendum in increasing the power of the president will be explored, too.

Key words: executive, authoritarianism, elections, legacy of power

Słowa kluczowe: władza wykonawcza, autorytaryzm, wybory, sukcesja władzy

WPROWADZENIE

Załamanie się komunistycznego reżimu i upadek Związku Radzieckiego w 1991 r. spowodowało wielu badaczy, w tym szczególnie Francis Fukuyamę, do triumfalnego ogłoszenia tezy o zwycięstwie demokracji nad pozostałymi reżimami politycznymi. Cywilizacja ludzka miała być świadkiem „końca historii” rozumianego jako zakończenie procesu historycznego wraz z upadkiem komunizmu i przyjęciem przez większość państw systemu liberalnej demokracji i wolnego rynku jako najdoskonalszych z możliwych do urzeczywistnienia systemów politycznych¹. Freedom House zaś wiek XX określił mianem „wieku demokracji”². Tymczasem w państwach poradzieckich ukształtował się hybrydalny model stosunków politycznych łączący stosunkowo starannie zabezpieczoną instytucję wyborów, których samą procedurę podniesiono do rangi naczelných założeń demokratyzacji, z często skrajnym marginalizowaniem ich realnego znaczenia. Wybory są przeprowadzane cyklicznie. Mają one potwierdzać demokratyczną legitymizację reżimu, ale ich znaczenie ogranicza się wyłącznie do quasi-wolnego wyrażania poparcia dla władzy.

Wykształciła się tam specyficzna struktura prezydenalizmu zawierająca w sobie elementy demokracji i monarchii. Prezydent uosabia w niej majestat i pełni władzy, rzeczywistą „nadwładzę” państwową – niezbywalną, niezależną od reguł prawa, nacisków politycznych, a często też woli wyborców. W tego typu systemach krytycznym punktem jest moment sukcesji władzy. W celu minimalizacji ryzyka liderzy poszczególnych państw dokonują zmian w konstytucji i prawie wyborczym, np. wydłużają swoje kadencje, znoszą konstytucyjne ograniczenia liczby kadencji lub skrajnie marginalizują konkurencję polityczną. Ostatecznie posuwają się nawet do zwykłych fałszerstw wyborczych. Jeśli zmiana na szczytach władzy jest niedozwolona, to dokonuje się w kręgu rządzącej elity lub rodziny. Tego typu sukcesja ma na celu zachowanie ciągłości władzy elity, oligarchii czy klanu.

Celem artykułu jest ukazanie ewolucji modelu władzy w państwach poradzieckich na przykładzie Białorusi, Azerbejdżanu i państw Azji Środkowej (Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan) oraz udzielenie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Dlaczego w analizowanych państwach poradzieckich deklaratywne odrzucenie totalitaryzmu na rzecz demokracji nie spowodowało automatycznego zerwania z nawykami i zachowaniami wyniesionymi z czasów komunistycznych?
2. Z czego wynika specyficzne postrzeganie sukcesji władzy jako przywileju ograniczonego do bardzo wąskiej elity – już nie partii komunistycznej, ale klanu, grupy rządzącej czy nawet rodziny?
3. Dlaczego próby budowania grup i obozów opozycji zdolnych do podjęcia roli politycznej alternatywy wobec dominującego reżimu politycznego były (poza nielicznymi wyjątkami) nieudane?
4. Czy referendum odgrywało rolę we wzmocnieniu egzekutywy (i jaką)?

¹ F. Fukuyama, *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 2000, s. 308; tenże, *Ostatni człowiek*, przeł. T. Bieroń, Poznań 1997.

² E.S. Herron, *Elections and Democracy after Communism?*, New York 2009, s. 8.

MECHANIZMY RZĄDZENIA W PAŃSTWACH POSTRADZIECKICH

Rozpad ZSRR w 1991 r. i deklaratywne odrzucenie w większości państw postsowieckich totalitaryzmu na rzecz demokracji nie spowodowało automatycznego zerwania z nawykami i zachowaniami wyniesionymi z czasów komunistycznych. Było to widoczne już na początku transformacji i w sposób negatywny rzutowało na cały proces przemian społeczno-politycznych³. W analizowanych państwach powstałych na gruzach ZSRR wykształcił się silny, scentralizowany aparat państwa, oparty na znaczącej w systemie ustrojowym pozycji prezydenta. Białoruś, Azerbejdżan oraz państwa Azji Środkowej (Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan) przyjęły system prezydencki, który w istocie był reżimem autorytarnym. Autorytaryzm miał być gwarancją sprawnego wyjścia z „anarchodemokracji” panującej w pozostałych postradzieckich republikach⁴.

Jednym z kluczowych składników radzieckiej rzeczywistości zaadaptowanych do nowych warunków było specyficzne postrzeganie sukcesji władzy jako przywileju ograniczonego do bardzo wąskiej elity – już nie partii komunistycznej, ale klanu, grupy rządzącej czy nawet rodziny. W tym aspekcie władza i państwo są traktowane jako swoisty łup czy niezbywalne dominium rządzącego, zaś wszelkie przejawy opozycji odbierane są jak zamach na przynależne rządzącym patrymonium. Osią krystalizacji systemu politycznego stała się tym samym silna, i to zarówno w ujęciu prawnym, jak i w sferze realnej polityki, władza lidera (prezydenta) i związanej z nim elity.

Owo dążenie do prawnej, chociaż jedynie quasi-demokratycznej, legitymizacji władzy jest zastanawiające, szczególnie że chodziło tu raczej o samą formę (wybory, referendum), a nie o ich realną treść – wybory często nie spełniały elementarnych wymogów demokracji, ale były przeprowadzane i zawsze pozorowano ich wolny, demokratyczny charakter. Można założyć, że były one istotnym składnikiem ideologii i rytuału władzy, ale też swoistej „transcendentalnej” legitymizacji międzynarodowej. Elitom politycznym demokracja – tj. wybory – służyła nie jako rzeczywisty mechanizm kontroli i następstwa władzy, ale jako swoiste alibi świadczące o ich „demokratyzacji”. Chodziło o zademonstrowanie, że dane państwo jest demokratyczne, a więc nowoczesne i otwarte na współpracę czy modernizację. Liderom państw postsowieckich zależało również na zachowaniu pozorów demokratycznej legitymizacji we własnych społeczeństwach. Było to konsekwencją nieformalnej umowy społecznej „o wzajemnej nieodpowiedzialności”. Jej istota zawierała się w formule: Władza może rządzić, może być silna, a nawet autorytarna, nie ma jednak prawa sięgać w pewne sfery, które społeczeństwo uznaje za swoje nienaruszalne przywileje. W kwestii życia politycznego są nimi wybory, w kwestii wolności – swoboda poruszania się (paszport), w kwestii socjalnej – ulgi i przywileje.

³ T. Beichelt, *Forms of Rule in the Post-Soviet Space: Hybrid Regimes*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats. Forms of Rule in the Post-Soviet Space*, red. S. Stewart i in., Farnham 2012, s. 24.

⁴ E. Kuźlewska, *Mechanizmy rządzenia w Turkmenistanie*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw postradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010, s. 179.

W państwach postsowieckich marginalizowano znaczenie standardów państwa demokratycznego. Z reguły ignorowano przy tym fakt, że demokracja to nie tylko wybory, ale także złożony system wartości, a samo istnienie konkurencji politycznej jest zjawiskiem nie tylko prawomocnym, ale też pozytywnym, co więcej, naturalne są aspiracje opozycji do przewodzenia społeczeństwu i państwu.

Próby budowania grup i obozów opozycji zdolnych do podjęcia roli alternatywy wobec dominującego reżimu politycznego były jednak, poza nielicznymi wyjątkami, nieudane⁵. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy był bipolarny układ sił politycznych, który nie sprzyjał tworzeniu się alternatyw, sprowadzając polityczne wybory do dychotomii „stabilność władzy” – „chaos demokracji”. Wiązało się to z dezorientacją znacznej części elit, która często funkcjonowała w przypadkowym, koniunkturalistycznym otoczeniu, utrudniającym budowanie własnej tożsamości politycznej, ale też wykazywała się zwyczajnym oportunizmem. Problem ten potęgował koniunkturalizm poszczególnych polityków, partii i grup społecznych. W konsekwencji opozycję w przestrzeni publicznej dopuszczano wtedy i tylko wtedy, gdy ta nie próbowała podważać wyróżnionej pozycji reżimu – знаła „swoje miejsce w szeregu” – lub stała się na tyle silna, że była w stanie zakwestionować spetryfikowany układ. Kolejnym problem było skrajne upośledzenie legislatury kosztem władzy wykonawczej, a także faktyczne wykluczenie z polityki społeczeństwa⁶. Postsowieckim liderom w konsolidacji władzy pomogły nawyki, które społeczeństwa wyniosły z komunizmu, przede wszystkim naturalna orientacja na popieranie władzy, a co za tym idzie swoista niestosowność popierania opozycji. Zaskakującym rezultatem kolejnych elekcji było też pojawienie się politycznego fatalizmu – skoro wygra zawsze ten sam polityk, to naród nie ma żadnego wpływu na wyborcze rozstrzygnięcia. Poprzez wybory może jedynie wyrażać swoje poparcie dla władzy.

JEDEN CZY KILKA MODELI WŁADZY W PAŃSTWACH POSTRADZIECKICH?

Klasyczny podział reżimów politycznych dokonany przez Linza⁷ na demokratyczne, autorytarne i totalitarne jest niewystarczający dla dokonania analizy zmian politycznych w państwach Azji Środkowej i Azerbejdżanie. Czynnikiem rzutującym na wykształcanie się systemów prezydenckich w państwach postradzieckich był fakt, że prezydentami zostawali zazwyczaj przywódcy ruchów niepodległościowych. Regionalni liderzy szybko zorientowali się, że suwerenność daje znacznie większe możliwości indy-

⁵ Sukcesem zakończyła się „rewolucja tulipanów” w Kirgizji, na której czele stał przywódca opozycji Bakijew, by w następstwie tych wydarzeń zostać prezydentem kraju. L. Way, *The Real Causes of the Color Revolutions*, „Journal of Democracy” 2008, Vol. 19, nr 3, s. 59, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/jod.0.0010>.

⁶ Zob. np.: E. Kuzelewska, *Porównanie pozycji ustrojowej prezydenta Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33, s. 429-432.

⁷ J.J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, [w:] *Handbook of Political Science*, red. F.I. Greenstein, N.W. Polsby, Reading 1975, s. 175-412, *Addison-Wesley Series in Political Science*.

widualnych karier politycznych niż funkcjonowanie w związku podległym Moskwie. W obliczu rozpadającej się struktury państwa i władzy ZSRR liderzy ruchów niepodległościowych byli zazwyczaj jedynymi przywódcami dysponującymi autentycznym poparciem ludu i wolą usankcjonowania swojej dominującej pozycji. Co więcej, silna, personalna władza prezydenta, którą można było utożsamiać z władzą miejscowego sekretarza partii, była kulturowo łatwiej rozpoznawana i przyjmowana niż kolektywna władza parlamentu. Przeniesienie ideologiczno-kulturowych założeń roli przywódcy KPZR na prezydenta zapewniało – w społecznym odczuciu – funkcjonalną ciągłość państwa i władzy, a jednocześnie gwarantowało przeprowadzenie oczekiwanych reform. Prezydentura jawiła się więc jako narzędzie walki o niepodległość, ale też jako element zapewniający polityczną stabilizację.

Specyficzny model władzy wykształcony w państwach Azji Środkowej był w znacznej mierze pochodną tradycji kulturowej i przede wszystkim polityki plemiennie-kłanowej⁸. Trybalizm i silne powiązania klientelistyczne w dalszym ciągu wyciskają piętno na kształcie systemu politycznego w tym regionie. Współczesna polityka klanowa obecna jest także w Uzbekistanie i Tadżykistanie, gdzie przed okresem Związku Radzieckiego w zasadzie nie było ludności plemiennnej. Przywódcy państw postsowieckich zebrali w swoim ręku mocne atuty: w rozpadającym się na oczach społeczeństwa postkomunistycznym świecie pozostawali gwarantem stabilizacji i konsolidacji państwa, stanowili punkt odniesienia i oparcia, byli istotnym elementem kontynuacji umożliwiającej sprawne zespolenie starego i nowego. W początkowym okresie posiadali też prawdziwą i z reguły powszechną legitymizację. Silna władza prezydencka, obdarzona ogromnym potencjałem pełnomocnictw, faktycznie nie była więc przeznaczona do zadań modernizacji lub formowania swego rodzaju „dyktatury rozwoju”. Celem władzy było stworzenie polityczno-prawnych warunków do tego, żeby postsowieckie elity, przeobraziwszy się, mogły zachować swoją dominującą pozycję w społeczeństwie⁹. W tym kontekście głównym zadaniem lidera był ponowny podział zasobów, a władzy prezydenckiej została wyznaczona rola arbitra decydującego o ich redystrybucji i sposobie rozwiązywania konfliktów.

Niewątpliwie istotnym punktem odniesienia dla charakteru władzy prezydenckiej w państwach obszaru postsowieckiego był przykład płynący z Moskwy. Rosja stopniowo odchodziła od pryncypiów demokracji, ewoluując w stronę autorytaryzmu. Proces ten zaczął się w 1993 r.¹⁰, jednak kluczowe znaczenie miały wybory prezydenckie w 1996 r. Wybory te odzwierciedlały problemy, które w dłuższym okresie zdeformowały rosyjską demokrację. Można w tym kontekście wymienić wykorzystanie wszelkich zasobów finansowych i administracyjnych państwa na rzecz reelekcji Jelcyna czy skraj-

⁸ P.G. Geiss, *Changing Political Systems and Regime Types: In between the Neopatrimonial and the Bureaucratic Developmental State in Central Asia*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats...*, s. 187-188.

⁹ A.R. Bartnicki, E. Kuźelewska, *Legitymizacja władzy i mechanizmy gry politycznej w postsowieckiej Rosji*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków–Nowy Sącz 2009, s. 154.

¹⁰ W. Hołubko, *Transformacja administracji państw po radzieckich: od totalitaryzmu ku standardom europejskim*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2010, R. 10, s. 13.

nie nierówne traktowanie kandydatów przez środki masowej informacji¹¹. Groźniejsze było jednak stworzenie czy umocnienie systemu, w którym o zwycięstwie wyborczym faktycznie decydują grupy interesu czy, szerzej, klasa rządząca. W 1996 r. w ich interesie leżało zachowanie procedury i retoryki demokratycznej, nie było jednak gwarancji, że w razie realnej groźby porażki politycznej decyzje nie miałyby zgoła odmiennego charakteru. Rodziło się przekonanie, że „ten, kto rządzi, nie może przegrać”¹². Pogłębiał się też wrośnięty w strukturę władzy konflikt między koniecznością demokratycznego wyboru lidera a administracyjno-autorytarnym sposobem sprawowania władzy, między autorytarną tradycją a koniecznością demokratycznej legitymizacji. Rozwiązaniem tego problemu było stopniowe sprowadzanie rosyjskiej demokracji do samej procedury głosowania¹³, zresztą w coraz większym stopniu quasi-wolnej. W ten sposób władza polityczna zaczęła świadomie ograniczać, a w końcu realnie tracić zdolność komunikowania się z aktywną częścią Rosjan, postrzeganych coraz częściej jako przeciwnicy abstrakcyjnego „interesu zbiorowego”. Dalszą konsekwencją tego stanu było sprowadzanie demokracji do procedury wyborczej, a samego głosowania do quasi-wolnej akceptacji reżimu¹⁴.

Państwa postsowieckie nie tylko naśladowały ten kierunek, ale miały też wyraźne poparcie Moskwy, która prezydencki autorytaryzm postrzegała jako ważny element politycznej stabilizacji w państwach regionu, a niekiedy własnych wpływów. W tym aspekcie jedynym pewnym rozwiązaniem wydawał się klientystyczno-klanowy autorytaryzm¹⁵. Było to o tyle oczywiste, że w państwach postsowieckich nie występowała skierowana na demokratyzację ani liberalizację kultura polityczna. Przeciwnie, dominującym paradygmatem wydawała się swoista forma autokracji, wiara w przywódcę i jego moc reformowania – a właściwie umiejętność przeprowadzenia zmian. W ten sposób w państwach postradzieckich tworzono system będący swoistą repliką systemu sowieckiego. Nowa władza była co prawda tworzona w oparciu o procedury demokratyczne, lecz nieistotne było wyposażenie jej w formalne kompetencje na mocy konstytucji. Liczyła się rzeczywista władza, którą prezydenci i ich otoczenie sprawowali, a która pozostawała poza regulacją konstytucyjną.

Ostatecznie systemy polityczne państw postsowieckich dryfowały między quasi-demokracją a autorytaryzmem. Azerbejdżan, Białoruś i państwa Azji Środkowej wyraźnie zajęły pozycje autorytarne. Mimo iż cechą charakterystyczną tych reżimów jest nieefektywność standardów państwa demokratycznego, to jednak występują między nimi zna-

¹¹ P. Truscott, *Russia First. Breaking with the West*, London 1997, s. 216-220.

¹² M. McFaul, *Russia's 1996 Presidential Election. The End of Polarized Politics*, Stanford 1997, s. 24, *Hoover Institution Press Publication*, 442.

¹³ Zgodnie z teorią Schumpetera systemy polityczne są demokracjami w takim stopniu, w jakim ich decydenci życia zbiorowego wybierani są w równych, uczciwych i okresowych wyborach. J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, przeł. M. Rusiński, Warszawa 1995, s. 336.

¹⁴ V. Gel'man, *Authoritarian Russia. Analyzing Post-Soviet Regime Changes*, Pittsburgh 2015, s. 18, *Series in Russian and East European Studies*.

¹⁵ „Klanami” są tu grupy wyodrębniające się ze względu na specyficzne tożsamości/interesy i lojalności a ukształtowane na podstawie długotrwałego współzycia na danym terytorium lub w danej strukturze.

czące różnice, zwłaszcza w poziomie politycznej reprezentacji. W Kazachstanie¹⁶ i Kirgistanie naród przejawia społeczną mobilizację, w systemie są mniejsze ograniczenia sektora pozarządowego oraz w miarę swobodny dostęp do informacji. Obecnie mianem państwa demokratycznego można określić od 2010 r. Kirgistan. W następstwie antyrządowej rewolucji obalony prezydent Bakijew uciekł do Kazachstanu¹⁷, zaś wyniki przeprowadzonego referendum skutkowały zmianą konstytucji, w której znacznie ograniczono uprawnienia prezydenta na rzecz parlamentu. Prezydentem kraju została Roza Otunbajewa, obiecując transparentność decyzji podejmowanych przez władzę, powrót do standardów państwa demokratycznego i zasad państwa prawa¹⁸. Przyjęcie nowej konstytucji dało podwaliny odejścia od autorytarnego systemu w kierunku otwartej polityki. Natomiast Turkmenistan w okresie rządów Nijazowa wykazywał wiele cech typowych dla totalitaryzmu¹⁹. Z kolei Uzbekistan²⁰ i Białoruś reprezentują typowy autorytaryzm, osłabiając opozycyjne partie polityczne i parlament oraz likwidując niezależność sądów²¹. Ograniczane są również prawa człowieka oraz niezależność mediów. Podobnie w Azerbejdżanie pozostawia się niewiele swobody dla działalności społeczeństwa obywatelskiego i jest stosunkowo niski poziom świadomości społecznej²².

Nie można zatem mówić o jednym modelu władzy w państwach postradzieckich. Co prawda w większości z nich odnajdziemy pewne podobieństwa, ze szczególnym uwzględnieniem klanów politycznych jako najważniejszych instytucji polityki państwa i oparciu władzy na trybalistycznym paradygmacie uprawiania polityki²³, jeżeli jednak uwzględnimy fakt, iż przestrzeń poradziecka charakteryzuje się unikalnym mariażem lokalnych tradycji, radzieckiego dziedzictwa i nowych, nie zawsze zachodnich, wzorców zewnętrznych, nie dziwi wówczas brak analogii we wszystkich aspektach sprawowania władzy omawianych państw.

¹⁶ D. Achilov, *Islamic Revival and Civil Society in Kazakhstan*, [w:] *Civil Society and Politics in Central Asia*, red. Ch.E. Ziegler, Lexington 2015, s. 90, *Asia in the New Millennium*.

¹⁷ M. Golovina, *Kyrgyz President Formally Resigns after Turmoil*, Reuters, 16 IV 2010, [online] <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFLDE63D01Q20100416?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>, 9 IX 2015.

¹⁸ A. Wolters, *The Loss of Difference: The Conditions of Modern Politics in Kyrgyzstan*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats...*, s. 233.

¹⁹ Ch.J. Sullivan, *Civil Society in Chains: The Dynamics of Sociopolitical Relations in Turkmenistan*, [w:] *Civil Society and Politics...*, s. 259.

²⁰ M.Y. Omelicheva, *Central Asian Conception of „Democracy”: Ideological Resistance to International Democratization*, [w:] *International Dimensions of Authoritarian Persistence. Lessons from Post-Soviet States*, red. R. Vanderhill, M.E. Aleprete Jr., Lanham 2013, s. 90.

²¹ M. Maszkiewicz, *Republika Białoruś*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007, s. 79, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2983.

²² A.R. Bartnicki, E. Kuźelewska, *Społeczeństwo obywatelskie w autorytarnych państwach postradzieckich objętych Partnerstwem Wschodnim*, [w:] *Partnerstwo Wschodnie. Wymiary realnej integracji*, red. M. Zdanowicz, T. Dubowski, A. Piekutowska, Warszawa 2010, s. 177-178.

²³ K. Kozłowski, *Następstwa kolorowych rewolucji na obszarze poradzieckim*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33, s. 338.

POZOROWANA DEMOKRACJA JAKO NARZĘDZIE AUTORYTARYZMU

Charakterystyczną spuścizną okresu komunizmu była budowa niepodległego państwa opartego na modelu systemu prezydenckiego. Nowe postradzieckie państwa przyjmowały konstytucje w znacznej mierze wzorowane na państwach zachodnich, choć przepisy w nich przyjęte niejednokrotnie odzwierciedlały tradycje i specyfikę danego państwa. W wielu postradzieckich państwach politycy opozycyjni podawali w wątpliwość potrzebę tworzenia republiki prezydenckiej, obawiając się, że w państwie bez zakorzenionych tradycji demokratycznych republika prezydencka może się przekształcić w reżim rządów autorytarnych²⁴. Niemniej każdy niedemokratyczny system polityczny, niezależnie od stopnia stabilizacji i siły rządzącego reżimu, jest wrażliwy na problem rotacji władzy. Specyfiką państw postsowieckich stała się wyraźna próba marginalizowania demokratycznej sukcesji władzy (wyborów), która mogła nieść ryzyko rzeczywistej i niepożądanego przez reżim zmiany, nie tyle zresztą z powodu nieprzewidywalności decyzji przy urnach, co możliwych następstw społecznych w przypadku jawnie sfalszowanych rezultatów elekcji.

„Kolorowe rewolucje” w państwach postsowieckich wyraźnie pokazują, że nad społeczeństwem trudno jest zapanować, a wybory zawsze są wydarzeniem pobudzającym opozycję do działania. Jednakże w przypadku państw analizowanych w tym artykule wyraźna jest bezsilność i jałowość opozycji politycznej oraz brak woli i działań zmierzających do zjednoczenia sił alternatywnych wobec prezydenta i jego obozu. Niemniej ryzyko ewentualnego przejścia władzy przez siły opozycyjne w państwach postsowieckich było ograniczane przy pomocy stosownych zmian w konstytucji. Chodzi tu głównie o wydłużanie kadencji prezydenta, ale też o faktyczną likwidację groźnego dla reżimu momentu wymuszonej prawnie sukcesji władzy poprzez umożliwienie wielokrotnego, a w zasadzie nielimitowanego, udziału w wyborach prezydenckich. Konstytucyjny mechanizm kontrolny, jakim jest powszechnie przyzwoana dziś norma maksymalnie dwóch kadencji, stał się w wielu przypadkach fikcją.

Najprostszym mechanizmem stosowanym w celu zwiększania liczby kadencji w krajach postradzieckich było poddawanie pod głosowanie projektu nowej konstytucji. Zazwyczaj uznawano, że kadencja, która trwała w okresie funkcjonowania poprzedniej ustawy zasadniczej, jest nieważna, a okres urzędowania prezydenta liczy się od pierwszych wyborów przeprowadzonych zgodnie z nową konstytucją. Często równolegle z przyjęciem ustawy zasadniczej wypowiedziano się w referendum w sprawie przedłużenia pełnomocnictw prezydenta lub zniesienia limitu kadencji (zob. tab. 1). Prezydent Turkmenistanu Saparmurat Nijazow jako pierwszy przywódca w Azji Środkowej sięgnął po instytucję referendum, wypaczając demokratyczne wartości i zasady, a przy okazji dając przykład pozostałym liderom regionu²⁵.

²⁴ T. Bodio, T. Moldawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007.

²⁵ S.N. Cummings, *Power and Change in Central Asia*, London 2002, s. 120, *Politics in Asia*.

Tabela 1. Referenda w państwach Azji Środkowej, Azerbejdżanie i Białorusi

Państwo	Data referendum	Przedmiot głosowania w referendum
Turkmenistan	1994	Przedłużenie kadencji prezydenta do 2002 r.
Kirgistan	1994	Potwierdzenie dalszych pełnomocnictw wybranego w 1990 r. prezydenta
	1996	Poszerzenie zakresu władzy prezydenta kosztem uprawnień władzy ustawodawczej
	2010	Zmiany w konstytucji ograniczające prerogatywy prezydenta na rzecz parlamentu
Kazachstan	1995	Przedłużenie pełnomocnictw prezydenta do 2000 r.
	1995	Przyjęcie nowej konstytucji
Uzbekistan	1995	Wydłużenie kadencji urzędującego prezydenta (od 1991) do 2000 r.
	2002	Przedłużenie kadencji prezydenta do 2002 r.
Tadżykistan	1999	Wydłużenie kadencji prezydenta z 4 do 7 lat
	2003	Możliwość ubiegania się przez prezydenta o dwie kolejne kadencje
Azerbejdżan	2002	Poprawka do konstytucji, na mocy której w razie przedterminowego odejścia prezydenta z urzędu jego pełnomocnictwa przechodzą na premiera
	2009	Zniesienie ograniczeń dwóch kadencji urzędu prezydenta
Białoruś	1995	Nadanie językowi rosyjskiemu równego statusu z językiem białoruskim
		Ustanowienie nowych flag narodowych i krajowych godła Białorusi
		Poparcie działań prezydenta mających na celu integrację gospodarczą z Rosją
		Zmiana konstytucji obejmująca możliwość wcześniejszego rozwiązania Rady Najwyższej przez prezydenta w przypadku systematycznych lub rażących naruszeń konstytucji
	1996	Propozycje prezydenta (<i>przyjęte w referendum</i>):
		Przeniesienie święta narodowego z 27 lipca na 3 lipca (dzień wyzwolenia Mińska przez Armię Czerwoną w 1944 r.)
		Przyjęcie konstytucji z 1994 r. ze zmianami zaproponowanymi przez prezydenta
		Wprowadzenie swobodnego obrotu ziemią
		Zniesienie kary śmierci
	1996	Propozycje deputowanych Rady Najwyższej (<i>nieprzyjęte w referendum</i>):
		Przyjęcie konstytucji z 1994 r. ze zmianami proponowanymi przez posłów komunistycznych i agrarnych

Państwo	Data referendum	Przedmiot głosowania w referendum
Białoruś	1996	Wybór przedstawicieli władz lokalnych w sposób bezpośredni przez mieszkańców
		Finansowanie wszystkich organów władzy powinno być przejrzyste i prowadzone wyłącznie z budżetu państwa
	2004	Zniesienie limitu kadencyjności prezydenta

Źródło: opracowanie własne

Referendum wykorzystywane było zatem do sukcesywnego poszerzania władzy prezydenckiej na kilka sposobów:

1. poprzez wydłużanie kadencji (Turkmenistan 1994, Kirgistan 1994, Kazachstan 1995, Tadżykistan 1999, Uzbekistan 1995 i 2002);
2. poprzez uznanie za „niebyłą” kadencji, która trwała przed uchwaleniem nowej konstytucji lub w trakcie obowiązywania starej. Rozwiązanie takie pozwalało na interpretację, iż kadencja, która zaczynała się w chwili obowiązywania nowej konstytucji, była uznawana za „pierwszą” (Tadżykistan, Kazachstan, Uzbekistan, Kirgistan, Białoruś, Azerbejdżan). Prezydenci w majestacie prawa po raz kolejny wybierani byli na swą „pierwszą” kadencję;
3. znosząc ograniczenia możliwości sprawowania urzędu przez tę samą osobę przez dwie kadencje (Tadżykistan 2003, Białoruś 2004, Azerbejdżan 2009);
4. wskazując następcę (Azerbejdżan 2002);
5. rozszerzając pełnomocnictwa prezydenta (Białoruś 1996, Kirgistan 1996, Turkmenistan, Kazachstan) oraz kumulując wszystkie powyższe sposoby (Białoruś 1995 i 1996, Turkmenistan).

W ten sposób najbardziej demokratyczna instytucja została użyta przeciwko demokracji. Referendum zatwierdzające *de facto* decyzje antydemokratyczne pełniło również funkcję personalnego plebiscytu popularności prezydenta. Najbardziej spektakularną formę przybrało w przypadku prezydenta Turkmenistanu. W wyniku referendum pełnomocnictwa urzędującego od 1992 r. Nijazowa przedłużono do 2002 r., zaś w 1997 r. odwołano wybory prezydenckie, by w 1998 r. znieść zakaz ograniczenia kadencyjności prezydenta i decyzją parlamentu powierzone Nijazowowi dożywotnie pełnienie urzędu prezydenta. Nadano mu także tytuł Turkmenbaszy – ojca wszystkich Turkmenów, zaś jego nauki i przemyslenia zawarte w *Ruchnamie* stały się obowiązującą dla wszystkich obywateli duchową konstytucją Turkmenistanu²⁶. Z kolei minister spraw zagranicznych Kazachstanu Rachat Alijew postulował wprowadzenie monarchii, gdzie Nazarbajew nosiłby tytuł chana²⁷. Także prezydent Białorusi za pomocą referendum znacznie wzmocnił swoją

²⁶ A. Orzelska, *Turkmenistan*, [w:] *Systemy polityczne oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna w państwach postkomunistycznych Europy i Azji w latach 2004-2005*, red. J. Fiszer, Warszawa 2005, s. 170.

²⁷ J. Aitken, *Nazarbayev and the Making of Kazakhstan. From Communism to Capitalism*, New York 2009, s. 194.

pozycję²⁸. Co więcej, w wynikach głosowania z 1996 r. Łukaszenka znalazł potwierdzenie własnej wizji państwa zakładającej ograniczoną rolę parlamentu, redukcję kompetencji Sądu Konstytucyjnego i równocześnie dominującą pozycję prezydenta w systemie władzy. Referendum z 1996 r. skutkowało zalegalizowaniem dyktatury prezydenta i przekształceniem Białorusi w superprezydencką formę rządów. Na arenie międzynarodowej ów przewrót w państwie spotkał się z potępieniem. Rada Europy pozbawiła Białoruś statusu obserwatora, zaś rządy zachodnie wprowadziły restrykcyjne wizy dla oficjalnych urzędników państwowych²⁹. Z kolei wyniki referendum z 2004 r. pozwoliły Łukaszence ubiegać się po raz trzeci o urząd prezydenta i praktycznie zapewniły mu dożywotnią funkcję. W Uzbekistanie decyzje przyjęte referendum mają wyższą moc prawną i mogą być zmienione bądź uzupełnione jedynie w drodze referendum³⁰.

„Ręczne majstrowanie” przy konstytucji przez głowę państwa celem wydłużenia kadencji bądź zwiększenia swoich prerogatyw skutkowało praktycznie nieograniczoną władzą prezydenta w analizowanych państwach, gdzie personalne powiązania i swoisty „kult jednostki” były silniejsze niż formalne struktury administracyjne. W Kazachstanie i Białorusi prezydenci sprawnie wykorzystali instytucję referendum do zademonstrowania i potwierdzenia swojej siły zarówno w sporze z Sądem Konstytucyjnym, jak też zalegalizowania nieprawomocności postępowania w sprawie przyjęcia nowej konstytucji oraz ustanowienia dekretemi prezydenta niekonstytucyjnych organów państwa³¹. Ingerencja w treść konstytucji oraz instrumentalne traktowanie instytucji referendum zapewniły wielu przywódcom nie tylko wydłużenie kadencji, ale również praktycznie dożywotnie sprawowanie władzy. Poza Kirgistanem i Azerbejdżanem w pozostałych państwach ta sama osoba pełni nieprzerwanie urząd prezydenta (w Kazachstanie – Nazarabajew, w Tadżykistanie – Rachmonow, w Uzbekistanie – Karimow, na Białorusi – Łukaszenka). W Turkmenistanie głową państwa był Nijazow, którego rządy zakończyła nagła śmierć w 2007 r. Władzę po nim przejął, wbrew przepisom konstytucyjnym, Berdymuchamedow³².

Podkreślić należy, iż kluczową kwestią w przypadku sukcesji władzy wydaje się obecnie nie pozycja samego prezydenta, którego rola dalece wykracza już poza ramy prawne prezydentury, ale znalezienie godnego następcy. Zarówno Nazarabajew, jak i Karimow borykają się z dużymi problemami zdrowotnymi. W obu państwach problem sukcesji wydaje się dość pilny. Jako potencjalny sukcesor Nazarabajewa trak-

²⁸ G. Ioffe, *Reassessing Lukashenka. Belarus in Cultural and Geopolitical Context*, New York 2014, s. 139.

²⁹ S. Levitsky, L.A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010, s. 206.

³⁰ A. Poglódek, *Instytucja referendum w Uzbekistanie*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2014, Vol. 14, nr 1, s. 17.

³¹ J. Szymanek, *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33, s. 413-414; R. Gortat, *Ostatnia autokracja w Europie. System władzy na Białorusi po referendum w 1996 r.*, „Przegląd Europejski” 2001, Vol. 2, nr 3; E. Kuzelewska, *Porównanie pozycji ustrojowej...*, s. 434-436.

³² A. Czajowski, *Turkmenistan*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty...*, s. 335; T. Bodio, T. Moldawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, s. 406.

towany jest obecnie zięć prezydenta Timur Kulibajew, choć być może ważniejsza w tym układzie jest córka prezydenta Dariga Nazarbijewa. Również w Uzbekistanie jako potencjalnego sukcesora Karimowa wymienia się jego córkę Gulnarę Karimową³³. Względy kulturowe i historyczne powodują, że najbliższa rodzina prezydenta odgrywa kluczową rolę w polityce (i w biznesie). Należy jednak pamiętać, iż ani Karimow, ani Nazarbijew nigdy nie wskazali córek jako ewentualnych następczyń. Może to być zresztą dość kłopotliwe w państwach patriarchalnych i muzułmańskich, gdzie znacznie większą wagę przywiązuje się do męskich potomków³⁴. Uzbecka i kazachska polityka opiera się raczej na strukturach klanowych, a nie dynastycznych. Niewątpliwie w obu państwach toczy się już jednak walka o sukcesję, zaś zarówno elity polityczne, jak i klany za naturalny sposób przekazania władzy zdają się uznawać wyznaczenie następcy przez urzędującego prezydenta. Także prezydent Białorusi akceptuje model przekazywania władzy następcy i przygotowuje do tej roli swego syna. Jego zamysł ma spore szanse realizacji z uwagi na fakt, że sam Łukaszenka cieszy się autentycznym poparciem zwłaszcza wśród mieszkańców obszarów wiejskich i osób starszych. Doskonale umiejętności oratorskie i zdolność manipulowania opinią publiczną za pośrednictwem mediów³⁵ stanowią dodatkowy atut.

Prezydenci Kazachstanu i Uzbekistanu w kwestii przyszłej sukcesji władzy mogą wzorować się na doświadczeniu Azerbejdżanu. Obecny autorytarno-oligarchiczny system polityczny tego państwa został stworzony przez Gejdara Alijewa – prezydenta od 1993 r. do śmierci w 2003 r. Wyniki głosowania w referendum w 2002 r. oraz wprowadzenie zmian do konstytucji zalegalizowały dziedziczenie władzy i w 2003 r. syn Alijewa zastąpił umierającego ojca na stanowisku prezydenta³⁶. Zgodnie ze zmianami w konstytucji w wypadku przedterminowego odejścia prezydenta z urzędu jego pełnomocnictwa przechodzą na premiera. Funkcję szefa rządu sprawował jego syn – İlham Alijew. 31 października 2003 r. Gejdar Alijew przekazał władzę premierowi. Urząd prezydenta pozostał w rodzinie Alijewów³⁷.

Ewolucja władzy politycznej na Białorusi dokonała się w podobny sposób, jak w reżimach autorytarnych Azji Środkowej. Tu także po 1994 r., kiedy do władzy doszedł Aleksandr Łukaszenko, faktycznie wyeliminowano możliwość demokratycznej sukcesji władzy³⁸. Wyniki referendum z 2004 r. pozwoliły Łukaszence ubiegać się po raz trzeci o urząd w wyborach i na znaczne rozszerzenie kompetencji.

³³ A.R. Bartnicki, *Sukcesja władzy w warunkach pozorowanej demokracji państw postsowieckich*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33, s. 370-371.

³⁴ A. Łomanowski, *Wpływ dzieci przywódców Azji Centralnej na sytuację polityczną i gospodarczą państw regionu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2006, nr 2, s. 2.

³⁵ V. Silitski, *Preempting Democracy: The Case of Belarus*, „Journal of Democracy” 2005, Vol. 16, nr 4, s. 85, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2005.0074>.

³⁶ J. Minahan, *The Former Soviet Union's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook*, Santa Barbara 2004, s. 283, *Ethnic Diversity Within Nations*.

³⁷ V.J. Bunce, S.L. Wolchik, *Azerbaijan: Losing the Transitional Moment*, [w:] *Transitions to Democracy. A Comparative Perspective*, red. K. Stoner, M. McFaul, Baltimore 2013, s. 404.

³⁸ B. Bennet, *The Last Dictatorship in Europe. Belarus under Lukashenko*, London 2011, s. 64.

Jedynie Kirgistan nie wpisuje się obecnie w paternalistyczno-autorytarną sukcesję władzy. Antyrządowe demonstracje w 2010 r. doprowadziły do wykształcenia się parlamentarnego systemu rządów z ograniczonymi kompetencjami prezydenta. Wcześniej jednak autorytarny reżim był głęboko zakorzeniony, a prezydencka forma rządów przyczyniała się do autorytarnej dominacji jednego klanu, mimo iż społeczeństwo kirgiskie składa się z czterdziestu plemion³⁹. Prezydent Akajew eksperymentował z wydłużaniem swojej kadencji i autorytarnego stylu rządzenia⁴⁰, a w drodze referendum wydłużano jego kadencję, a następnie prezydenta Bakijewa⁴¹.

Wszystkie te systemy (poza kirgiskim) określane są obecnie mianem systemu dominującej władzy. Szanse demokratyzacji owych reżimów prezydenckich są niewielkie, nawet w przypadku państw objętych Partnerstwem Wschodnim, czyli Azerbejdżanu i Białorusi. Unia Europejska również nie jest w stanie wymusić w nich demokracji ani stabilizacji gospodarczej⁴².

PODSUMOWANIE

W świetle przedstawionego materiału wysuwają się następujące wnioski. Po pierwsze, deklaratywne odrzucenie totalitaryzmu na rzecz demokracji nie spowodowało automatycznego zerwania z nawykami i zachowaniami wyniesionymi z czasów komunistycznych, ponieważ nie miało umocowania ani prawnego, ani społecznego, ani tradycyjnego. Społeczeństwo wiejskie, brak silnej klasy średniej oraz spuścizna postradziecka bynajmniej nie działały na rzecz transformacji demokratycznej.

Po drugie, specyficzne postrzeganie sukcesji władzy jako przywileju ograniczonego do bardzo wąskiej elity – już nie partii komunistycznej, ale klanu, grupy rządzącej czy nawet rodziny – wynika przede wszystkim ze spuścizny po ZSRR oraz tradycji kulturowych, zwłaszcza w Turkmenistanie i państwach Azji Środkowej. Owe tradycje (m.in. klanowe mechanizmy polityki, system prawa zwyczajowego, prawa muzułmańskiego) odciskają wyraźne piętno na specyfice systemu politycznego. Mechanizmy polityki klanowej i przywiązanie do tradycyjnego układu życia i religii dalekie są od demokracji. Tradycje kulturowe utrudniały umacnianie demokracji, zwłaszcza że brakowało kulturowych podwalin koniecznych do podtrzymania procesu demokratyzacji. To, co łączy wyżej wymienione państwa oraz Białoruś, to także specyficzny system, w którym decyzje dotyczące władzy i przywilejów opierają się na powiązaniach osobistych (i klanowych), a nie abstrakcyjnych zasadach.

³⁹ M.Y. Omelicheva, *Central Asian Conceptions...*, s. 89.

⁴⁰ S. Radnitz, *A Horse of a Different Color: Revolution and Regression in Kyrgyzstan*, [w:] *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*, red. V.J. Bunce, M. McFaul, K. Stoner-Weiss, Cambridge 2010, s. 303.

⁴¹ J. Anderson, *Kyrgyzstan. Central Asia's Island of Democracy?*, London 1999, s. 26, *Postcommunist States and Nations*, 4.

⁴² G. Ekiert, J. Kubik, M.A. Vachudova, *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, Vol. 21, nr 7, s. 24, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0888325406297170>.

Po trzecie, nieudane (poza nielicznymi wyjątkami) próby budowania grup i obozów opozycji zdolnych do podjęcia roli politycznej alternatywy wobec dominującego reżimu politycznego umacniały dominującą pozycję prezydenta. W wyniku rewolucji w Kirgistanie do władzy doszedł opozycyjny przywódca Bakijew, który umiejętnie wykorzystywał instrumenty autorytaryzmu, by w 2010 r. podzielić los swego poprzednika. Na Białorusi opozycja polityczna jest słaba i rozbita, brakuje silnego lidera łączącego siły antyprezydenckie. W pozostałych republikach postradzieckich opozycja praktycznie nie istnieje za sprawą represyjnego systemu władzy. Działacze opozycji albo mieszkają za granicą, albo nie są znani szerokiej opinii publicznej.

Po czwarte, referendum stało się fasadą społeczeństwa obywatelskiego i odegrało istotną rolę w umacnianiu władzy wykonawczej. Traktowane było instrumentalnie i doraźnie, służyło tylko i wyłącznie doraźnym interesom i potrzebom przywódców. Za ich pomocą poszerzano uprawnienia władzy prezydenckiej poza obszary wyznaczone przez uchwalone na początku lat 90. XX w. konstytucje. Referenda niosły za sobą doniosłe skutki. Stawały się częścią politycznego instrumentarium prezydenta, wzmacniały zaufanie do jego urzędu, osłabiały opozycję polityczną i podporządkowywały prezydentowi parlament. Społeczne poparcie udzielone prezydentowi w drodze referendum skutkowało ustanowieniem „wertikalnego” mechanizmu sprawowania władzy państwowej – bezpośredniego podporządkowania władz lokalnych prezydentowi i jego aparatowi.

BIBLIOGRAFIA

- Achilov D., *Islamic Revival and Civil Society in Kazakhstan*, [w:] *Civil Society and Politics in Central Asia*, red. Ch.E. Ziegler, Lexington 2015, *Asia in the New Millennium*.
- Aitken J., *Nazarbayev and the Making of Kazakhstan. From Communism to Capitalism*, New York 2009.
- Anderson J., *Kyrgyzstan. Central Asia's Island of Democracy?*, London 1999, *Postcommunist States and Nations*, 4.
- Bartnicki A.R., *Sukcesja władzy w warunkach pozorowanej demokracji państw postsowieckich*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33.
- Bartnicki A.R., Kuzelewska E., *Legitymizacja władzy i mechanizmy gry politycznej w postsowieckiej Rosji*, [w:] *Władza wykonawcza w Polsce i Europie*, red. M. Drzonek, A. Wołek, Kraków–Nowy Sącz 2009.
- Bartnicki A.R., Kuzelewska E., *Społeczeństwo obywatelskie w autorytarnych państwach postradzieckich objętych Partnerstwem Wschodnim*, [w:] *Partnerstwo Wschodnie. Wymiary realnej integracji*, red. M. Zdanowicz, T. Dubowski, A. Piekutowska, Warszawa 2010.
- Beichelt T., *Forms of Rule in the Post-Soviet Space: Hybrid Regimes*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats. Forms of Rule in the Post-Soviet Space*, red. S. Stewart i in., Farnham 2012.
- Bennet B., *The Last Dictatorship in Europe. Belarus under Lukashenko*, London 2011.
- Bodio T., Moldawa T., *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007.

- Bunce V.J., Wolchik S.L., *Azerbaijan: Losing the Transitional Moment*, [w:] *Transitions to Democracy. A Comparative Perspective*, red. K. Stoner, M. McFaul, Baltimore 2013.
- Bunce V.J., Wolchik S.L., *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*, Cambridge 2011, *Cambridge Studies in Contentious Politics*.
- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, [w:] *Debates on Democratization*, red. L. Diamond, M.F. Plattner, P.J. Costopolous, Baltimore 2010, *Journal of Democracy Book*.
- Cummings S.N., *Power and Change in Central Asia*, London 2002, *Politics in Asia*.
- Czajowski A., *Turkmenistan*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2983.
- Ekiert G., Kubik J., Vachudova M.A., *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, Vol. 21, nr 7, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0888325406297170>.
- Fukuyama F., *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 2000.
- Fukuyama F., *Ostatni człowiek*, przeł. T. Bieroń, Poznań 1997.
- Geiss P.G., *Changing Political Systems and Regime Types: In between the Neopatrimonial and the Bureaucratic Developmental State in Central Asia*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats. Forms of Rule in the Post-Soviet Space*, red. S. Stewart i in., Farnham 2012.
- Gel'man V., *Authoritarian Russia. Analyzing Post-Soviet Regime Changes*, Pittsburgh 2015, *Series in Russian and East European Studies*.
- Golovina M., *Kyrgyz President Formally Resigns after Turmoil*, Reuters, 16 IV 2010, [online] <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFLDE63D01Q20100416?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>.
- Gortat R., *Ostatnia autokracja w Europie. System władzy na Białorusi po referendum w 1996 r.*, „Przegląd Europejski” 2001, Vol. 2, nr 3.
- Herron E.S., *Elections and Democracy after Communism?*, New York 2009.
- Hołubko W., *Transformacja administracji państw po radzieckich: od totalitaryzmu ku standardom europejskim*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2010, R. 10.
- Ioffe G., *Reassessing Lukashenka. Belarus in Cultural and Geopolitical Context*, New York 2014.
- Kozłowski K., *Następstwa kolorowych rewolucji na obszarze poradzieckim*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33.
- Kuźelewska E., *Mechanizmy rządzenia w Turkmenistanie*, [w:] *Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zalesny, Warszawa 2010.
- Kuźelewska E., *Porównanie pozycji ustrojowej prezydenta Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33.
- Levitsky S., Way L.A., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge 2010, *Problems of International Politics*.
- Linz J.J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, [w:] *Handbook of Political Science*, red. F.I. Greenstein, N.W. Polsby, Reading 1975, *Addison-Wesley Series in Political Science*.
- Łomanowski A., *Wpływ dzieci przywódców Azji Centralnej na sytuację polityczną i gospodarczą państw regionu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2006, nr 2.
- Maszkiewicz M., *Republika Białoruś*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2983.

- McFaul M., *Russia's 1996 Presidential Election. The End of Polarized Politics*, Stanford 1997, Hoover Institution Press Publication, 442.
- Minahan J., *The Former Soviet Union's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook*, Santa Barbara 2004, *Ethnic Diversity Within Nations*.
- Omelicheva M.Y., *Central Asian Conception of „Democracy”: Ideological Resistance to International Democratization*, [w:] *International Dimensions of Authoritarian Persistence. Lessons from Post-Soviet States*, red. R. Vanderhill, M.E. Aleprete Jr., Lanham 2013.
- Orzelska A., *Turkmenistan*, [w:] *Systemy polityczne oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna w państwach postkomunistycznych Europy i Azji w latach 2004-2005*, red. J. Fiszer, Warszawa 2005.
- Pogłódek A., *Instytucja referendum w Uzbekistanie*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2014, Vol. 14, nr 1.
- Radnitz S., *A Horse of a Different Color: Revolution and Regression in Kyrgyzstan*, [w:] *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*, red. V.J. Bunce, M. McFaul, K. Stoner-Weiss, Cambridge 2010.
- Schumpeter J., *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, przeł. M. Rusiński, Warszawa 1995.
- Silitski V., *Preempting Democracy: The Case of Belarus*, „Journal of Democracy” 2005, Vol. 16, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2005.0074>.
- Sullivan Ch.J., *Civil Society in Chains: The Dynamics of Sociopolitical Relations in Turkmenistan*, [w:] *Civil Society and Politics in Central Asia*, red. Ch.E. Ziegler, Lexington 2015, *Asia in the New Millennium*.
- Szymanek J., *Geneza i ewolucja konstytucjonalizmu kazachstańskiego*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 33.
- Truscott P., *Russia First. Breaking with the West*, London 1997.
- Way L., *The Real Causes of the Color Revolutions*, „Journal of Democracy” 2008, Vol. 19, nr 3, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/jod.0.0010>.
- Wolters A., *The Loss of Difference: The Conditions of Modern Politics in Kyrgyzstan*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats. Forms of Rule in the Post-Soviet Space*, red. S. Stewart i in., Farnham 2012.
- Zagadnienia ustrojowe państw poradzieckich*, red. J. Zaleśny, Warszawa 2010.

Dr hab. Elżbieta KUŻELEWSKA – doktor habilitowana nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. Swoje zainteresowania naukowe koncentruje wokół demokracji bezpośredniej, współczesnych systemów politycznych i elektronicznego głosowania. Przewodnicząca Centre for Direct Democracy Studies – jednostki badawczej zajmującej się problematyką demokracji bezpośredniej na świecie.

Dr Adam R. BARTNICKI – doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania badawcze: system polityczny współczesnej Rosji, problemy bezpieczeństwa na obszarze postradzieckim.